

Said Halim

Güzide-i Vüzera

Paşa

Güzide-i vüzera sadr-ı esbak-ı efram
Edip Cemal-i Cenab-ı Hüda'ya doğru nigah
Şehid düştü şehidan-ı Kerbela şahid
Bihakkı "Eşhedü ella ilahe illallah"
Edeble gel oku tarih-i şehadetini
Ola şehid-i Sa'id'e bihişt cevlan-gah

Said Halim Paşa Osmanlı son döneminin önemli fikri siyasi düşünürlerinden biridir hatta en önemlisidir. Döneminin muhalifine batı tecrübesini de yaşamış olmasına rağmen zihni batı ile iğfal olmamış bilakis batılılaşmanın ve batıya benzemenin karşısında yerli ve İslamcı bir çizgi tutmuştur. Halim paşa analizlerinde ve yazılarında son derece öz güven sahibidir ve içinde bulunduğu toplumsal siyasi konuma bu özgüven bağlamında yaklaşmaktadır.

Halim Paşa Türk düşünce ve toplum geleneğinde bir geleneğin bulunmadığını bu nedenle İslam dinini benimseyerek kendilerine bir gelenek oluşturdıklarını belirtiyor. Halim paşa analizlerinde toplumu, toplumsali ve geleneği merkeze alarak konuşmaktadır.

Halim paşa aydın sınıfın batılılaşmasının temelinde bir zorunluluk görmektedir. Yani aydın sınıf batılılaşmayı savunmak durumundaydı çünkü toplumun ne istediği aydın sınıf tarafından dikkate alınmamış ve aydın sınıf toplumdan bağımsız ve kopuk olarak kendine yön aramıştır.

İlk dönem sosyoloji tartışmalarında tavrını sosyolojinin bir analiz birimi olması yönünde değil de fıkıhtan yana koymaktadır. Fıkıh Halim Paşaya göre sosyolojinin yerini doldurmaktadır ve gelenek fıkıhın diri kalmasını sağlamıştır. Tabi fıkıh kuru bir hukuk değil canlı dinamik bir süreçtir. Dönemi tartışmalarında da bu fikri yerleştirme yönünde çaba ve yazılar ortaya koymuştur.

Halim paşanın analiz biçimi Durkheim'in işlevselci yaklaşımına benzemekle beraber elimizde Durkheim'i okuyup etkilendiğine dair herhangi bir veri bulunmamaktadır. Ama Halim Paşa'nın hem Fransa hem de Avrupa geleneğini tanıdığını söyleyebiliriz. Halim Paşa'nın dinle ilgili tartışmalarında bu işlevselci yaklaşımı görebiliriz.

Döneminde temel tartışmalardan biri olan kültür medeniyet ayrımı tam olarak belirlenememektedir. Ama Halim Paşanın milliyet ve medeniyeti denk gördüğünü metinlerinden anlayabiliyoruz. Tabi böyle yapmakla da ulusalci yaklaşımın altındaki zemini kaydırmaktadır.

Bütün bu söylediklerimiz Halim Paşanın batıyı özcü bir şekilde reddettiğini göstermez. İnsanlık tarihindeki ortak ve evrensel bir takım ilkelere bahseden Halim paşa batıdan elbette ki bir takım şeylerin aktarılacağını ama bu aktarımın bir ilkeye tabi olması gerektiğini belirtiyor: toplumsal zemine uymayan ve aktarıldığında toplumsal yapıyı bozacak şeyleri almamak. Mesela bu durumu feminizm tartışmalarında görmekteyiz. Eğer bir hak ortada onu talep eden bir kesim yoksa anlamlı bir yere oturmamaktadır. Bu yaklaşımından dolayı feminizmin Osmanlı toplumu için bir anlam ifade etmeyeceğini belirtmektedir.

Döneminin en temel tartışması geri kalmışlık meselesinde Halim Paşa Osmanlı toplumda kendiliğinden fark edilmiş bir durum olmadığını bilakis bunu ilk fark eden batılıların geri kalmışlığımızı dillendirdiklerini, batıya giden Osmanlılarında bu fikri oradan edinip benimsediklerini ifade etmektedir. Halim paşaya göre geri kalmışlığımız belli düzeyde bir gerçekliği ifade etse de sebebinin batılıların ve bizdeki aktarmacılarının iddia ettiği din değildir. Geri kalmışlıktan bahsedilecekse bunun zemininde sosyal örüntüler vardır.

Ümmetçilik Halim paşa için kültürel değil siyasi bir anlam içermektedir. Dönemi Osmanlı toplumu ve dünya ahvali düşünüldüğünde bu okuma biçiminin gerekçeleri de anlaşılabilir. Siyasi tutumunun bir diğer tezahürü de yönetim biçimi tartışmalarında görülmektedir. Said Halim Paşa yönetim biçimi olarak bir demokrasi değil nomokrasi önermektedir. Halim paşa burada kendi sınıfsal kökleri açısından da uyumlu elitist bir tutum izlemektedir.

Velhasılı Halim paşa son dönem Osmanlının bütün tartışmalarına katkı sağlamış İslamcı bir şahsiyettir. Halim paşanın çalışmaları siyasi olarak okunacağı gibi sosyolojik olarak da okumaya elverişlidir. Yukarıda yapmaya çalıştığımız da bu sosyolojik okuma için bir örnek teşkil edebilir.

hayatı

Said Halim Paşa 1863 yılında Kahire’de doğdu. Babası vezirlerden Halim Paşa ve dedesi eski Mısır valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa’dır. Özel hocalardan Arapça, Farsça, Fransızca ve İngilizce öğrendikten sonra İsviçre’nin Cenevre kentine giderek siyasi ilimler alanında beş sene okudu. Eğitim tamamladıktan sonra payitahta gitti. 1888’de kendisine mirimiran rütbesi ile ‘ikinci rütbe mecidi’ nişanı verildi ve Şura-yı Devlet azalığına tayin olundu. 1889’da ‘ikinci rütbe Osmanî’, ‘1892’de ‘birinci rütbe Osmanî’, 1899’da ‘murassa mecidi’ nişanları tevcih olundu. 1900’da yılında Rumeli Beylerbeyi görevine getirildi.

Dönemin yetkili isimleri tarafından jurnal edilip evinde zararlı evraklar bulunduğuna zannıyla arama yapılırken bu işlemlerden rahatsızlık duyup Mısır’a döndü. Oradan da Avrupa’ya geçti. 1908’de meşrutiyet ilanına kadar çalışmalarını burada sürdürdü. Meşrutiyet ilanından sonra Ayan Meclisi üyeliğine nasbolundu. 1912’de Şura-yı Devlet Reisliğine getirildi. 1912’de

Trablusgarp savaşı sırasında İtalya hükümetiyle sulh görüşmesi yapmak üzere Sadrazam Said Paşa tarafından Lozan’a gönderildi. Aynı yıl Sadrazam Said Paşa’nın istifa etmesi üzerine Said Halim Paşa devlet adamlığı görevinden çekildi. İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin kاتب-i umumiliğine seçildi. 1913’de Hariciye Nazırlığına getirildi.

Mahmut Şevket Paşa’nın suikast sonucu öldürülmesi üzerine Sadrazam oldu. Bu sıralarda Balkan Savaşı sona ermiş ve Birinci Cihan Harbi başlamıştı. Said Halim

Paşa’nın tarafsız ve temkinli bir siyaset takip etmesine karşın Osmanlı gizli bir anlaşma sonucu Almanya’nın yanında yer alarak ittifak devletleri arasında taraf oldu. 1915 yılında Hariciye vekilliğini bıraktı. 1916’da da Sadrazamlık görevinden çekildi. Cihan Harbi kaybedildi. Mağlubiyetin faturası Enver Paşa ve Said Halim Paşa’ya çıkarıldı. Said Halim Paşa ve Enver Paşa’nın Meclis-i Mebusan tarafından Yüce Divan’a verilip muhakeme olunmaları istendi. Meclis işgal sonrası lağvedildiğinden yargılama örfi idareye geçti. Damat Ferid Paşa kabinesi

kurulduktan sonra Said Halim Paşa tevkif edilerek Bekirağa bölüğüne hapsedildi. İngiliz kumandanlığının emriyle Bekirağa bölümündeki 67 mahpusla beraber Malta Adasına sürüldü.

Buradan Amerikan Devlet Başkanı ile İngiliz Başvekiline İngilizce ve Fransız Başkanvekiline de Fransızca olarak otuzbeş sayfalık izah ile kurulmakta olan Cemiyet-i Akvam projesinin eksikliklerini ve Osmanlı devletinin durumuyla ilgili yapılan yanlışları anlatmış

ve büyüyecek Rusya’ya karşı dikkatlerini çekmişti. 2 yıllık Malta Adası sürgünü sonrası İstanbul’a dönmek üzere müracaat etti ama bu başvurusu kabul edilmedi. Doğduğu Mısır da İngiltere işgali altındaydı. Bu zorunluluklar üzere Sicilya üzerinden Roma’ya geçti ve burada ikamete karar verdi. 6 Aralık 1921 Salı günü Roma’daki evinin önünde bir Ermeni komitacı olan Arşavir Şıracıyan tarafından şehid edildi. Naşı İstanbul’a getirilerek Sultan Mahmud Türbesi bahçesinde yatan babasının yanına gömüldü.

Said Halim Paşa, küçük yaşlardan itibaren hususi mürebbiyeler tarafından yetiştirilmiş, Cenevre’de Siyaset Bilimi alanında eğitim alarak bu yönde istidadını artırmıştır. Kavalalı Ailesi arasında çıkan sorun nedeniyle kardeşi Abbas Halim Paşa ile birlikte İstanbul’a gelecek Yeniköy’deki yalılarına taşınmıştır. ‘Hür fikirlerle dolu bir âlemde büyüdüğü için pek tabii olarak, İstanbul’un istibdat muhitine uyamayacak’tır.

Said Halim Paşa’nın Abdülhamit’in yönetimi karşısında takındığı tavır dönemin diğer İslamcı aktörlerinin de yer aldığı İttihat ve Terakki çatısının altında olmasına neden olacaktır. Ama bu ilişki İstanbul’dan uzaklaştırılma sebebi de olacaktır. Said Halim Paşa, İstanbul’dan sonra Avrupa’daki Jön Türklerle teşrik-i mesaisi sonrasında İttihat ve Terakki’nin müfettişliği’ne, 1908’de Meşrutiyet’in ilanı sonrası Hariciye Nazırlığına, Sadaret Makamında bulunan Mahmut Şevket Paşa’nın öldürülmesinin ardından Sadrazamlık makamına getirilmiştir.

1.Dünya Savaşında Osmanlı’nın savaşa uzunca bir süre girmemesi için fikir beyan etmesine karşın Rus limanlarını Alman gemilerin bombalamasının ardından fiili olarak savaşın içine ittifak devletleri arasında girmek zorunda kalmıştır. Rusya ile iade-i münasebet ilişkileri çerçevesinde Rusya’nın Karadeniz’deki zararını tazmin etmeye çalışsa da Rusya tarafından buna itibar edilmemiştir. Sadaret makamından istifa ederek ayrılmış olup, İttihat Terakki içinde olmasına karşın ‘Müstebitliğin sultan makamından İttihat ve Terakki’ye geçtiğini’ söyleye-

bilecek cesaret duygusuna sahiptir. İttihat ve Terakki’nin sorumsuz davranışlarına karşı Sultan Mehmet Reşad’ın yanında yer almış, Enver Paşa ve Cemal Paşa arasında denge siyaseti gütmüştür.

Mondros Mütarekesi sonrası ‘Ermeni Kırımı’ sorumlusu iddiasıyla Divan-ı Ali’ye verilmiş, tevkif edilerek Divan-ı Harb-i Örfi idarede yargılanmış, İngilizler tarafından Malta’ya sürgün edilmiştir. Malta’daki yargılama sürecinde delil yetersizliği nedeniyle 2 yıl sürgünden sonra serbest bırakılmıştır. Said Halim Paşa Malta sürgünündeyken İngiltere Başbakanı Lloyd George, Amerika Birleşik Devletleri başkanı Thomas Wilson ve Fransa başbakanı Clemenceau’ya mektuplar yazarak Osmanlı Devleti’nin dünya üzerindeki misyonunu hatırlatmış, Osmanlı’yı dışlayarak dünya barışının sağlanamayacağı ifade etmiştir. Bu mektuplar onun sıradan bir memur gibi

davranmayan ve mahpus edilmenin ümitsizliğini içinde taşımayan vakur duruşunu geniş ufukluluğunu ve siyasi arenada mücadeleci kimliğini göstermiştir.

Said Halim Paşa’ya göre siyaset’cemiyetin ahlak ve nizamının her an uyanık bir koruyucusu olmaktan başka bir şey değildir’. Siyasi erk istibdadın bir enstrümanı değildir. Başta olanın kim olduğunun önemi yoktur. Said Halim Paşa, bağlılık ve itaatin müstebitlikle değil, idarenin üzerine alacağı mesuliyet ve adaletle sağlanabileceğini savunur. Ona göre millet siyasi erki yönetecek kişiye her türlü hakkı verir ya da alır. Dolayısıyla asıl hâkimiyet milletindir.

düşünce yapısı

Said Halim Paşa Osmanlı'da en büyük sorunlardan bir tanesinin mukallit aydın tipi olduğunu ifade eder. Mukallit aydınlar, ithal kanun ve düzenlemelerle istenilen sosyal hareketliliğin sağlanamayacağı gerçeğini gözden kaçırmıştır. Said Halim Paşa'ya göre Fransa'nın toplumsal ve siyasal düzenlemeleri ve evrimleri yalnızca Fransa'yı ilgilendirir. Bu nedenle, Osmanlı'da ithal edilen anayasa ve hedeflenen meşruti düzen arasında doku uyumsuzluğu vardır. Ancak modernleşmenin ve istibdadın ilga edilişi hikayesi özgündür. Buna karşın, tercümeyle elde edilen batıdaki burjuva ve tarihsel asalet meselelerinin Osmanlı'da mütekabiliyeti yoktur.

Hürriyet, Said Halim Paşa'yı anlamak için anahtar kelimedir. Hürriyet, manevi ve fikri terakkinin sağlanabilmesi için zemin yaratan bir unsurdur. 'Bir diktatörü zorla tahtından indirmekle, bir millet hürriyetine kavuşmaz. Asıl lüzumlu olan şey, istibdadın tekrar gelmesini önlemektir' diyerek hürriyetin tesisi için hürriyetin gelişme alanının gerekliliğini birçok risalesinde vurgular.

Said Halim Paşa, Batı'dan alınan bilgi ve nazariyelerin spekülatif ve mücerred özelliği nedeniyle doğu toplumlarında kullanışlı olamayacağını belirterek içtimaiyat

ilminin ilkelerinin evrensel olamayacağını, içtimaiyat'ın her toplum için farklı düsturlar içermesi gerektiğini aksi takdirde 'sosyolojinin zooloji'den farklı olmayacağını' ifade eder. Said Halim Paşa bu 'evrensel' ilkelerin yarattığı cemiyet buhranı'nın da "mustağrip eşhasın muhteris

bir şekilde bilgiye sahip olma iştiağı"ndan kaynaklanmakta olduğunu söyler. Paşa'ya göre bu bilginin arka planı, serüveni ve özelliklerine bakılmaksızın toplumsal kurtuluş reçetesi olarak alınmaya çalışılması ise kriz'in en başlıca sebebidir.

Said Halim Paşa bu krizi aşacak uzun vadeli bir program olması gerekliliğinin üzerinde durur. Bu programda İslam milletlerinin üzerine düşenin Batı'dan alınabilecek bilgilerin seçimi noktasında etkin bir iradeyi sergilemek için fıkhnın aktif hale gelmesi gerektiğini söyler. Akabinde geliştirdiği formülasyon şudur:

'Özel Vazifeler: Ferdin ahlak ve fikir seviyesini yükseltmek, İslam'ın ahlaki, içtimai ve siyasi esaslarını mükemmel bir şekilde tatbik etmektir.

Genel Vazifeler: Öteki Müslüman milletlere tam bir dayanışma içinde yaşayarak, onların hürriyet ve geleneklerine saygı gösterip, gelişip yükselmelerine yardımcı bulunmaktan ibarettir.'

medeniyet ile ilgili görüşleri

Said Halim Paşa, eserlerinin önemli bir kısmında Batı ve Şark medeniyetleri arasında çeşitli karşılaştırmalar yapmaktadır. Bu iki medeniyetin farklarını ise şöyle özetlemektedir:

‘Şark ve Garp’ arasındaki temel fark, Avrupa’nın putpe-restlikten Hristiyanlığa geçmesine rağmen, ruhbanlık ve asillik imtiyazlarının baskısı altında yaşamasıdır. Bu hal, tabii olarak zulme ve sınıflar arasında düşmanlığa sebep olmuştur. Şark ise İslamiyet ile şeref bulduktan sonra, ne ruhban sınıfını, ne asilzadeleri ve ne de bir başka keyfi imtiyazı tanımıştır. İslam milleti, hangi ırk ve mezhebe mensup olursa olsun, bütün insanlar arasında gerçek bir adalet, tabii bir eşitlik ve samimi bir kardeşlik dünyası kurmaktan başka bir gayesi olmayan bir ‘adalet ve eşitlik kanununa’ tabi olmuştur.

Dönemin en çok tartışılan meselelerinden biri olarak medeniyetler arası etkileşim açısından Batı’dan alınabilecek çeşitli teknolojilerin olduğunu ifade eden Said Halim Paşa’ya göre buluşlar ve icatlar hiçbir medeniyetin malı değildir. Dolayısıyla Batı’nın buluşlarını almada sakınca yoktur. Zira ‘ilim mü’minin yitik malıdır.’ Ama bunlardan yalnızca fenni sahada yararlanılabilir. Çünkü ahlak ve nizamın kemali İslam’la sağlanmıştır.

Said Halim Paşa’ya göre Müslüman milletlerin geri kalma nedeni mütemadiyen değişmekte bulunan zamanın ihtiyaçlarını dikkate almamış olmalarıdır. Yeni ihtiyaçların ancak Müslümanların dinlerini daha yüksek tefsir ve tatbik etmeleriyle karşılanabileceğini söyler. Teknik anlamda gerileyişimiz fikir ve tecrübe sahalarını dolduran ilerlemelere karşı duyarsız olmamızdır. Burada mesele Avrupa medeniyetini millileştirmek ve kendi medeniyetimizde tatbik edilebilecek hale getirmektir. Bunun için ‘halkla irtibatı kuracak ahlakı, şahsiyeti ve akli ile temayüz etmiş şahıslardan, maddi ve manevi servet sahiplerinden, memleketin sonsuz tabii servetlerinden istifade edebilecek sanatkârlardan, vicdanları aydınlatarak ve müşterek ilerleyişi temin ederek halkı

irşad etmek isteyen faziletli zatlardan oluşan seçkin bir sınıfa ihtiyaç vardır’.

Said Halim Paşa, inanç ve bilgi arasındaki paradoksun Batı’nın reform tarihinin başlangıcı olduğunu söylemektedir. Bu çatışmanın Avrupa’da pozitif ilimler lehine gelişmiş olması inançlar aleyhinde bir hastalık getirmiştir. Bizim Avrupa’da olan bu gerçeklikten habersiz bilgi tahsil edişimiz aydınlanma ya da terakki’yi sağlamayacaktır. Bu, varlığımızda zafiyet yaratacak bir zemin olacaktır. Çünkü bizim medeniyetimizde inanç ve bilgi arasında bir uzlaşma vardır. Medeniyetin Batı ile arasında olan ezeli hak ve batıl mücadelesi Batı’nın emperyal siyaseti sonrasında kabuk değiştirmiş ve Batı’nın bilindik kodlarını değiştirmiştir. Batı’nın, kilise merkezli siyasetten hükümdar merkezli siyasete evrilmiş olması ve savaşı papazların yerini de müstemleke askerinin alması da mücadelenin boyutunu değiştirmiştir. Batı’nın ekanim-i selase’ye olan imanı ilim ve fen tarafından oluşturulan imana hicret etmiştir.

Bizdeki sorun ise mukallitlerin bir haymatlos gibi Batı’dan sorumsuz bir bilgi edinimine girişmesidir. Batılının Hristiyanlığa getirdiği eleştirinin aynısı tercüme edilerek İslam’a da getirilmiştir. Hâlbuki Said Halim Paşa’ya göre din, ‘beşeriyetin maddi, manevi ve akli muvazenesi sağlayan ebedi kanun ve düsturlara karşı gösterilmesi gereken saygı yoluyla, insanlığın saadetini bir hayal olmaktan kurtarıp müspet bir hakikat kılmaktır. Tek gayesi ise âdemoğlu’na hayır ve hakikatin doğru yolunda rehber olmak; onun sonsuz meçhullerle dolu metafizik âlemde şaşırmağa mahkûm düşüncesine istikamet göstermektir’.

Said Halim Paşa, Batı’nın İslam’a taassup nazarıyla bakmasının arkasında Batı’nın ‘medenileştirme’ siyasetine daima set çekmiş olan ‘İslami şahsiyet’i ortadan kaldıramamış olmaktan doğan derin öfkesinin yattığını söylemektedir.

Kitapları, Hakkında Yazılan Eserler, Hakkında Müracaat Edilebilecek Temel Eserler

Kitapları

1. Taassub:1910 yılında Sırat-ı Müstakim'de "Taassub-ı İslami ve Ma'na-i Hakikiyesi" başlıklı yazılarından oluşur.
 2. Mukallitliklerimiz:1911, 1914 yılları arasında Sırat-ı Müstakim'de yayımlanmıştır.
 3. Meşrutiyet:1911'de Sırat-ı Müstakim'de yayımlanmıştır.
 4. Buhran-ı İctimaimiz: 1918'de Sebülürreşad'da iki defa tefrika edilmiş.
 5. Buhran-ı Fikrimiz: 9 Ocak 1919'dan itibaren Sebülürreşad'da yayımlanmaya başlamıştır.
 6. İnhitât-ı İslam Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemîyye: 12 Eylül 1918'den itibaren Sebülürreşad'da "Akvam-ı İslamiyye'nin Esbab-ı İnhitâtı" adıyla yayımlanmaya başlamıştır.
 7. İslamlaşmak: Mehmet Akif Ersoy tarafından Fransızcadan tercüme edilerek 15 Kasım 1918'den itibaren Sebülürreşad'da yayımlanmaya başlamıştır.
 8. İslam'da Teşkilat-ı Siyasiyye: Said Halim Paşa'nın Malta sürgünü sırasında yazdığı eser *Les instituts politiques dans la musulmane* adıyla Orient et occident'te yayımlanmıştır. Mehmet Akif Ersoy tarafından bu eser de tercüme edilerek Sebülürreşad'da yayımlanmıştır.
 9. Mektuplar: Said Halim Paşa Malta sürgünündeyken Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Thomas Woodrow Wilson, İngiltere Başbakanı Lloyd George ve Fransızca Başkanı Clemenceau'ya otuz sekiz sayfalık bir mektuptur.
 10. Divan-ı Ali Suallerine Yazılı Olarak Verilen Cevaplar: 1.Dünya savaşı sonrası Osmanlı Mebusan Meclisi'nde kurulan Divan-ı Ali'de sorgulanan Said Halim Paşa'nın aynı makama vermiş olduğu cevaplardan oluşmuştur.
- Haz. Ertuğrul Düzdağ "Buhranlarımız ve Son Eserleri" İz Yayıncılık, İstanbul 2005.

Hakkında Yazılan Eserler

Yüksek Lisan Tezleri

- Rabia Gelincik, "Said Halim Paşa", İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1973.
- M. Haneî Bostan, "Bir İslamcı Düşünür Said Halim Paşa", Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1986.
- Ertuğrul Bilican, "Said Halim Paşa'da Doğu-Batı Sorunu" İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1988.
- Adnan Gül, "Türk Yenileşme Tarihinde Bir Mütefekkir Olarak Said Halim Paşa ve Batılılaşma Problemi" İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1994
- Kudret Bülbül, "Bir Siyasal Düşünür Olarak Prens Said Halim Paşa" İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1994.
- M. Cengiz Yıldız, "Said Halim Paşa'da Batılılaşma, İslamcılık ve Milliyetçilik" Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 1994.
- Hüseyin Korkmaz, "Said Halim Paşa'nın Dini ve İctimai Görüşleri" Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1994.
- Tahir Pekasıl, "Said Halim Paşa'da Toplum ve Siyaset" Marmara Üniversitesi, Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü, İstanbul 1998.
- Mehmet Şenlik, "Said Halim Paşa'da Din-Devlet İlişkisi" Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 1998.
- Sibel Gülcan, "II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Düşünce Hayatında Said Halim Paşa" Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2000.
- Hilmi Türkylmaz, "Said Halim Paşa" da Din ve Batılılaşma" Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2002.
- Abdulhalit Bulanık, "Said Halim Paşa'da Ahlak ve Siyaset" Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2004.
- Doktora Tezleri
- Abdullah Alperen, "Çağımız İslam Dünyasında Modernleşme Hareketleri ve Türkiye' deki Etkileri" Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1998.

Hakkında Müracaat Edilebilecek Temel Eserler

- Ahmet Şeyhun, Said Halim Paşa: Ottoman Statesman and Islamist Thinker, İstanbul, 2003.
- Bilal Şimşir, Malta Sürgünleri, Bilgi Yayınları, Ankara: 1985
- Cemal Kutay, Tarih Sohbetleri, İstanbul: 1968
- Ercüment Kuran, Türk Düşünce Tarihinde Arap Kültürlü Aydın: Said Halim Paşa (Türk- Arap İlişkileri Konferans Bildirileri) Hacettepe Ü. TODAE Yayınları: Ankara: 1979
- Haneî Bostan, Bir İslamcı Düşünür Said Halim Paşa, İrfan Yayınları, İstanbul: 1992
- Hüsnü Şahin, Bir Osmanlı Mütefekkir: Said Halim Paşa, Doğu Edebiyat Dergisi, Sayı 12, Ankara: 1983
- İbnülemin Mahmut Kemal İnâl, "Son Sadrazamlar" C.4, s. 198.
- İsmail Kara, İslamcılık Düşüncesi, Risale Yayınları, İstanbul
- Kudret Bülbül, Bir Devlet Adamı ve Siyasal Düşünür Olarak Said Halim Paşa, Kadim Yayınları, Ankara: 2006
- Kurtuluş Kayalı, S. Halim Paşa (T.C.T.A. 5. CİLT, s. 1306), İletişim Yayınları, İstanbul: 2006
- M. Haneî Bostan, TDV İslam Ansiklopedisi, C.36, S.557.
- M. Zeki Pakalın, Son Sadrazamlar ve Başvekiller, C.4, İstanbul: 1944
- Mehmet Karagül, İt İçinde Bir Muhallif: S. Halim Paşa, Dördüncü Boyut, Sayı 1, İstanbul:1991
- Meryem Cemile, "Garp Materyalizmi Karşısında İslam" C.3, s.164.
- Muhammed İkbal, İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Teşekkülü, Kırkambar, İstanbul: 1999
- Mümtaz'er Türküne, İslamcılığın Doğuşu, İletişim Yayınları, İstanbul: 1991
- Prinz Mehmed Sa'îd Halim Pascha's: Islamlaschmaq, Türkisch neu Veröfentlicht, Islamica, 3, Leipzig, 1927.
- Said Halim Paşa (Haz. Ahmet Özalp), Toplumsal Çözümle, Bir Yayınları, İstanbul: 1985
- Said Halim Paşa, (Haz. Ertuğrul Düzdağ), Buhranlarımız ve Son Eserleri, İz Yayınları.
- Syed Tanvir Wasti, Said Halim Pasha - Philosopher Prince, Middle Eastern Studies, 44:1, ss. 85—104, 2008
- Tarık Zafer Tunaya, İslamcılık Akımı, Simavi Yayınları, İstanbul: 1991

Ruhumu řad eylesin Rabbi mecid
Dar'ı gurbette şehid oldu Sa'id

bilgi@ilmietudler.org • www.ilmietudler.org